

Sylwia Jędrzejewska

Streszczenie

**Stan badań archeologicznych nad zagadnieniem etnogenezy Słowian w Polsce
oraz w krajach Europy Wschodniej**

W **rozdziale 1** (*Wstęp*) zaprezentowano temat i cel dysertacji, jej zakres czasowy i terytorialny, przyjęte procedury badawcze oraz zarysowano zawartość poszczególnych rozdziałów.

Pytania o czas, miejsce i okoliczności kształtowania się etnosu słowiańskiego stanowią jedne z najciekawszych, a zarazem najtrudniejszych problemów badawczych, dotychczas nierozwiązanych. Za podstawowe kryterium pozwalające wyróżnić grupę etniczną, w tym wypadku Słowian spośród innych ludów indoeuropejskich, uważa się język. Złożoność czynników uprawniających do zdefiniowania danej wspólnoty jako etnicznej powoduje jednak, że w studiach nad etnicznością uwzględniany jest szerszy zasób źródeł. Możliwości poznawcze archeologii w zakresie badań etnogenetycznych, czy zasadność w ogóle poruszania przez nią tego rodzaju tematyki, budzą wątpliwości i są przedmiotem dyskusji. Nie zmienia to faktu, że rozważania o pochodzeniu Słowian na gruncie tej dyscypliny mają już ponad stuletnią historię i ogromną literaturę przedmiotu. Dla archeologów zajmujących się wczesnymi dziejami Słowian niewralgicznym momentem jest pojawienie się tego ludu pod własną nazwą w przekazach pisanych, co nastąpiło stosunkowo późno, w 1. poł. VI w. n.e. Skonfrontowanie wiadomości historycznych o siedzibach słowiańskich na początku wczesnego średniowiecza z obrazem kulturowym kreślonym na podstawie „niemych”, anonimowych etnicznie źródeł archeologicznych otwiera bowiem możliwość wypowiedzania się w sposób zdecydowanie bardziej pewny na temat materialnych śladów Słowian – niezależnie od tego, jaki był dokładnie skład społeczności określanych mianem Sklawenów (a także Wenetów i Antów) u zarania średniowiecza. Daje to także asumpt do rozważań, co na podstawie zabytków archeologicznych można powiedzieć o dziedziczonych przez nich tradycjach kulturowych i jakie tereny mogli zamieszkiwać nim zauważono ich obecność u granic imperium wschodniorzymskiego. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabierają studia nad charakterem, chronologią i rozprzestrzenieniem pozostałości łączonych z najstarszym wczesnośredniowiecznym osadnictwem słowiańskim oraz ich odniesieniem do wcześniejszych zjawisk kulturowych – a wszystko to w powiązaniu z metodologicznym problemem relacji między etnosem a kulturą materialną. Jedną z kluczowych kwestii toczonej dyskusji jest „odwieczna” obecność przodków historycznych Słowian w środkowej Europie na północ od Karpat lub ich przybycie ze wschodu (różnie określanego) na krótko przed odnotowaniem w źródłach pisanych.

Celem rozprawy było zbadanie: – jak kształtowała się w archeologii wiedza na temat najstarszej wczesnośredniowiecznej kultury Słowian i w jaki sposób jej rozwój wpływał na poglądy formułowane w sprawie słowiańskiej etnogenezy; – na jakie pytania starano się odpowiedzieć, poruszając problem pochodzenia Słowian, – na jakich podstawach i z użyciem jakich metod budowano poszczególne koncepcje, – czy i w jakim zakresie sięgano po ustalenia innych dyscyplin. Podjęcie takiego zadania uzasadnia brak podobnej, szczegółowej syntezy w polskim piśmiennictwie archeologicznym, zwłaszcza uwzględniającej dokonania wschodnioeuropejskiej archeologii. Wypowiedzi uczestników toczącej się od lat dyskusji, poruszające bardzo szeroki wachlarz wątków, są rozproszone w obszernej literaturze przedmiotu. Nielatwe bywa ustalenie – nawet dla archeologów zajmujących się innymi odcinkami dziejów niż wczesne średniowiecze – jaka jest podstawa i siła wytaczanych argumentów, wartość formułowanych wniosków czy przyjęta definicja stosowanych pojęć. Nierzadkie są twierdzenia zawierające nieścisłości. Przeprowadzona analiza historiograficzna

może dać również miarodajną podstawę do zapoznania się z dokonaniem archeologii przedstawicielom innych dyscyplin zainteresowanych tematem słowiańskiej etnogenezy.

Tytułowy stan badań obejmuje przede wszystkim okres od połowy XX w. po czasy współczesne. Nieuniknione były jednak odniesienia do pierwszych dziesięcioleci XX w., gdy zapoczątkowane zostały idee rozwijane bądź podważane po II wojnie światowej. W prezentacji historii badań terenowych nie można też było pominąć wykorzystywanych w dyskusji zabytków odkrytych przed połową XX w. Uwzględniono dorobek archeologów z Polski i krajów wschodniej Europy, a dokładnie z Ukrainy, Mołdawii, Białorusi i Rosji.

W dysertacji zastosowano układ rzeczowy, a w obrębie konkretnych rozdziałów także chronologiczny lub geograficzno-chronologiczny. Oparto się na literaturze przedmiotu opublikowanej do końca 2021 r., uwzględniono ponadto pojedyncze prace, które ukazały się w r. 2022. O ile uzyskano taką wiedzę, podano informacje o zabytkach nie wprowadzonych jeszcze do obiegu naukowego. Korzystano z pozycji polsko-, rosyjsko-, ukraińsko-, białorusko- i anglojęzycznych, w mniejszym stopniu wydanych w języku niemieckim i rumuńskim. Korzystano z prac o charakterze syntetycznym, artykułów przyczynkarskich i sprawozdawczych, sporadycznie z tekstów prasowych, niepublikowanych opracowań rezultatów badań archeologicznych, a także z przekładów starożytnych i średniowiecznych źródeł pisanych. Prezentując niektóre uwagi na temat charakteru zabytków z początku wczesnego średniowiecza, czerpano z wyników własnych studiów nad osadnictwem wczesnosłowiańskim i znajomości materiałów źródłowych z południowo-wschodniej Polski.

Interdyscyplinarność problemu pochodzenia Słowian sprawia, że w pracy poruszającej stan badań nad tym zagadnieniem na gruncie archeologii nie jest możliwe przemilczenie debaty i wyników uzyskanych przez przedstawicieli innych gałęzi nauki. W **rozdziale 2** (*Etnogeneza Słowian jako międzydyscyplinarny problem badawczy*) dokonano przeglądu interpretacji przekazów pisanych, ustaleń językoznawstwa, antropologii fizycznej, genetyki i genomiki, etnologii/etnografii/antropologii kulturowej, folklorystyki i etnomuzykologii, a także rozpatrzono możliwy wkład analizy trwałych izotopów w rozwiązanie tytułowego problemu. Miało to na celu nie tylko ukazanie szerszego obrazu badanego zagadnienia. Przedstawione w rozdziale informacje stanowią punkt odniesienia dla analizy przeprowadzonej w odpowiednich częściach rozdziału 5, mającej na celu stwierdzenie, czy konstruując konkretną hipotezę na temat pochodzenia Słowian, jej zwolennicy powoływali się na przesłanki spoza własnej dyscypliny, a jeśli tak, w jaki sposób wpływało to na interpretację danych archeologicznych. Podobnie jak w archeologii, źródła analizowane w obrębie innych dziedzin nie doprowadziły do wypracowania wspólnego stanowiska wobec interesującego nas problemu, a wysuwane w toku badań wnioski spotykały się z różną oceną specjalistów. Uzasadnione było zatem przedstawienie propozycji interpretacyjnych, spośród których archeolodzy dokonywali wyboru.

W **rozdziale 3** (*Zarys stosunków kulturowych na przełomie starożytności i wczesnego średniowiecza [IV–VII w.] na Niżu Środkowo- i Wschodnioeuropejskim w świetle danych archeologicznych*) przedstawiono ogólną charakterystykę kultur archeologicznych okresu rzymskiego, których schyłek przypadł na koniec IV – V w. lub początek VI w. (w rozdz. 3.1) oraz kultur archeologicznych rozpatrywanych w literaturze polskiej i wschodnioeuropejskiej jako potencjalne ślady osadnictwa słowiańskiego z V(IV/V)–VII w. (w rozdz. 3.2). Zmiany kulturowo-osadnicze, jakie dokonały się we wskazanym okresie między dorzecziami Odry i Dniepru, zajmują szczególnie ważne miejsce w dyskusji o najstarszych dziejach Słowian. Wzmianki w przekazach pisanych z VI w., uznawane za pierwsze pewne wiadomości o Słowianach, dały archeologom podstawę do podejmowania bardziej uzasadnionych prób przypisania ludności słowiańskiej datowanych na ten czas reliktyw odkrywanych podczas badań wykopaliskowych. Tylko część z tych propozycji zyskała powszechną akceptację w środowisku badawczym. Jednocześnie ważkim zagadnieniem stało się ustalenie, jakie tradycje

starożytne były podłożem dla najstarszej wczesnośredniowiecznej kultury Słowian, a co za tym idzie, wśród których społeczeństw tworzących wspólnoty kulturowe w 1. poł. I tysiąclecia n.e. (lub wcześniej), można poszukiwać ich przodków.

W odpowiednich częściach **rozdziału 4** (*Dzieje badań archeologicznych nad najstarszym horyzontem wczesnośredniowiecznej kultury Słowian i lokalizacją ich siedzib w starożytności – w ujęciu regionalnym*) przedstawiono przyrost źródeł pozyskiwanych drogą badań terenowych (wykopaliskowych i powierzchniowych) oraz przypadkowych odkryć, które w toku badań łączono z najstarszym horyzontem wczesnośredniowiecznego osadnictwa słowiańskiego. Uwzględniono stanowiska, których chronologia została określona na V–VII w. n.e. (ewentualnie wiek IV, jeśli wskazywano wspomniany wyżej kontekst). Dotyczy to znalezisk bezspornie pochodzących z tego okresu, jak i takich, które według współczesnego stanu wiedzy lub w opinii części badaczy mają inną chronologię, lecz do literatury zostały wprowadzone jako V–VII-wieczne. W głównym nurcie dyskusji znajdują się zabytki kultur: praskiej, pieńkowskiej, kołoczyńskiej i sukowskiej, a ponadto relikty o niejasnej przynależności kulturowej. Omówiono ponadto stopień wprowadzenia informacji o źródłach archeologicznych do obiegu naukowego, co pozwala określić, jakimi danymi dysponowali badacze wysuwający określone wnioski na przestrzeni kolejnych dziesięcioleci i jakie były możliwości ich weryfikacji przez innych uczestników dyskusji. W odrębnych podrozdziałach omówiono w ujęciu historycznym główne kierunki interpretacji pozyskiwanych źródeł w kontekście najstarszych dziejów Słowian, kładąc akcent na odkrycia, opracowania źródłoznawcze czy wypowiedzi, które wpływały na kształtowanie się poglądów, prowokowały dyskusję lub prowadziły do powstawania nowych koncepcji. Poszczególne części rozdziału 4 odnoszą się kolejno do Polski, Ukrainy, Mołdawii, Białorusi i Rosji.

Kwerenda przeprowadzona w literaturze przedmiotu pozwoliła na podjęcie w **rozdziale 5** (*Analiza hipotez sformułowanych na gruncie archeologii polskiej i wschodnioeuropejskiej w sprawie usytuowania tzw. praojczyzny Słowian*) próby usystematyzowania poglądów głoszonych przez archeologów polskich i wschodnioeuropejskich w sprawie dziejów Słowian przed ich pojawieniem się w źródłach pisanych z VI w. Stosunek badaczy do ich obecności w dorzeczu Odry i Wisły w 1. poł. I tys. (lub wcześniej) był kryterium umożliwiającym wskazanie dwóch głównych koncepcji – zachodniej i wschodniej (z polskiego punktu widzenia autochtonistycznej i allochtonistycznej). W obrębie nich wydzielono warianty różniące się m.in. zakresem chronologicznym i terytorialnym rozważań, stosowanymi przez badaczy metodami wnioskowania, doborem i hierarchią źródeł archeologicznych, interpretacją szczegółowych wątków dyskusji czy stopniem wykorzystania przesłanek spoza własnej dyscypliny. Odrębnie potraktowano propozycję naddunajskich lub naddunajsko-wiślańskich siedzib Słowian bezpośrednio przed pojawieniem się tego ludu w przekazach pisanych, sformułowaną na gruncie archeologii rosyjskiej. Analizując poszczególne hipotezy dotyczące słowiańskiej etnogenezy, starano się ustalić – zgodnie z celami rozprawy – jak ich zwolennicy definiowali przedmiot swoich dociekań, na czym opierały się formułowane przez nich wnioski, które argumenty z ich perspektywy decydowały o słuszności głoszonej koncepcji. Osobno rozpatrywano sposób wykorzystania źródeł archeologicznych, oddzielnie wpływ interpretacji przekazów pisanych, ustaleń językoznawstwa i danych z innych dziedzin.

W **rozdziale 6** (*Koncepcje lokalizacji siedzib Słowian przed VI w. n.e. w świetle badań archeologicznych – próba oceny podstaw źródłowych i metodologicznych*) podjęto próbę oceny dorobku polskiej i wschodnioeuropejskiej archeologii w zakresie badań nad etnogenezą Słowian od około połowy XX w. Przedstawiono spostrzeżenia o bardziej ogólnym charakterze, w różnym stopniu odnoszące się do wszystkich omówionych hipotez, dotyczące np. sposobu zdefiniowania przedmiotu badań, podstaw przyjmowania w studiach wąskiej bądź szerokiej perspektywy czasowej czy osadzania w szerszym kontekście wizji przemian rekonstruowanych dla określonego terytorium. Sformułowano ponadto uwagi na temat wybranych wątków

konkretnych koncepcji, często decydujących o całokształcie danej hipotezy. Zasadność wniosków formułowanych przez badaczy w przeszłości rozpatrywano ze świadomością diametralnie innego współcześnie stanu wiedzy na temat źródeł archeologicznych, zwłaszcza w porównaniu z tym sprzed ponad półwiecza, ale także pamiętając o postępie w innych dziedzinach nauki, do których się odwoływano. Stąd brano z jednej strony pod uwagę, czy pewne twierdzenia i stosowane metody przetrwały próbę czasu, a z drugiej – czy były one uprawnione w świetle informacji będących do dyspozycji archeologów w danym okresie.

Rozdział 7 (*Stan badań archeologicznych nad zagadnieniem etnogenezy Słowian w Polsce oraz w krajach Europy Wschodniej – podsumowanie*) zawiera syntetyczne ujęcie wniosków, odpowiedzi na sformułowane we wstępie pytania oraz próbę nakreślenia potrzeb i perspektyw badawczych.